

Α. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΕΠΟΙ- ΘΗΣΕΩΝ

Ι. Περιεχόμενο

Η θρησκευτική ελευθερία η οποία θεωρείται ως ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας, συνιστά ένα από τα πρώτα ατομικά δικαιώματα που διεκδικήθηκαν ήδη από τον 16^ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο¹.

Η θρησκευτική ελευθερία σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα, όπως αναθεωρήθηκε με το ψήφισμα της 6^{ης} Απριλίου 2001 της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, ερμηνεύεται σε δύο επίπεδα. Αφενός από το **Ελληνικό Σύνταγμα 1975/1986/2001** και κυρίως από το **άρθρο 13 Σ. των Ατομικών και Κοινωνικών Δικαιωμάτων**. Αφετέρου δε από τις διεθνείς συμβάσεις που έχει υπογράψει η Ελλάδα και τους παραδεδειγμένους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου (εθιμικό δίκαιο). Η διπλή αυτή ερμηνεία κατοχυρώνεται άλλωστε από το **άρθρο 28Σ**, όπου ορίζεται και η κατίσχυση του διεθνούς επί του εσωτερικού δικαίου.

Το Ελληνικό Σύνταγμα 1975/1986/2001 κατοχυρώνει τη **θρησκευτική ελευθερία** ως *αντικειμενικό κανόνα δικαίου* και ως *ατομικό δικαίωμα*². Με την αντικειμενική της μορφή η θρησκευτική ελευθερία ταυτίζεται με την **ανεξιθρησκία**³, με την αρχή δηλαδή κατά την οποία

---

¹ Βλ. **Κονιδάρη Ι.**, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ. 45.

² Βλ. **Δημητρόπουλο Α.**, **ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ** – Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος **III**, Ι' Έκδοση, Αθήνα, 2004, σελ.185.

³ Ενώ ο καθηγητής **Δημητρόπουλος Α.** ό.π., ταυτίζει τη θρησκευτική ελευθερία με την ανεξιθρησκία, αντιθέτως ο **Κονιδάρης Ι.**, ό.π., διακρίνει σαφώς την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας από την έννοια της ανεξιθρησκίας. Κατά τον **Κονιδάρη**, η ανεξιθρησκία σημαίνει την αδιαφορία, την «ανοχή» της Πολιτείας έναντι των θρησκειών που πρεσβεύουν οι πολίτες, ενώ η θρησκευτική ελευθερία είναι ένα δικαίωμα με *ευρύτερο και θετικότερο περιεχόμενο*, που παρέχει αξίωση έναντι της

είναι ελεύθερη και ανεκτή οποιαδήποτε πίστη σε οποιοδήποτε δόγμα⁴. Η θρησκευτική ελευθερία ως ατομικό δικαίωμα παρέχει στο άτομο τη νομική δυνατότητα να πιστεύει και να λατρεύει οποιοδήποτε δόγμα, περιλαμβάνει δηλαδή την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και την ελευθερία της λατρείας. **Θρησκευτική συνείδηση** είναι η ενδιάθετη πίστη και η εξωτερική της προς οποιοδήποτε δόγμα για την υπόσταση του θείου⁵.

i) Η θρησκευτική συνείδηση έχει την εσωτερική και την εξωτερική της πλευρά. Η εσωτερική, δηλαδή η αθέατη, ενδιάθετη πλευρά της, αφορά την πίστη του ανθρώπου σε οποιοδήποτε ή και σε κανένα θρησκευτικό δόγμα. Η εξωτερική πλευρά της θρησκευτικής συνείδησης αναφέρεται στην προς τα έξω εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου⁶. Η προστασία της θρησκευτικής συνείδησης σημαίνει κατά κύριο λόγο προστασία της γενικότερης θρησκευτικής δράσης, του θρησκευτικού λόγου κλπ. ii) Κατά το Σύνταγμα η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη (άρθρο 13 § 1 εδ. α΄) και σημαίνει το δικαίωμα καθενός να πρεσβεύει ή να μην πρεσβεύει κάποιο δόγμα, όπως επίσης και το δικαίωμά του να εκδηλώνει ή να μην εκδηλώνει τις οποιοσδήποτε θρησκευτικές

Πολιτείας να διασφαλίζει την ανεμπόδιση διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνειδήσεως.

⁴ Βλ. **Δημητρόπουλο Α.**, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ – Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος **III**, Ι΄ Έκδοση, Αθήνα, 2004, σελ.186.

⁵ **Δημητρόπουλος Α.**, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ – Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος **III**, Ι΄ Έκδοση, Αθήνα, 2004, σελ.187. Βλ. επίσης και **Κονιδάρι Ι.**, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ.49, όπου αναφέρει ότι το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης ισχύει τόσο για τον κοινό νομοθέτη, όσο και για τα καθ' έκαστων όργανα της κρατικής εξουσίας.

⁶ Βλ. **Δημητρόπουλο Α.**, ό.π., σελ.187.

πεποιθήσεις του⁷. **Θρησκευτικές πεποιθήσεις** γενικά, είναι οι *αντιλήψεις για την υπόσταση του θείου*⁸.

Εν προκειμένω τονίζεται μια ιδιαίτερα λεπτή διάκριση ανάμεσα στη *θρησκευτική ελευθερία* και στην *ελευθερία πεποιθήσεων*. Η μεν θρησκευτική ελευθερία αναφέρεται στο θρησκευτικό χώρο και διαπραγματεύεται τις έννοιες της θρησκείας, της λατρείας και την άσκησή τους. Η δε ελευθερία πεποιθήσεων περιλαμβάνει τόσο τη θρησκευτική όσο και την ελευθερία των φιλοσοφικών και πολιτικών πεποιθήσεων. Εν τούτοις, ενώ στις διεθνείς συμβάσεις και διακηρύξεις υπάρχει ενιαία κατοχύρωση και των δύο πλευρών, στο Σύνταγμα μας, στο επίμαχο άρθρο 13, κατοχυρώνεται μόνο η ελευθερία των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Διαζευκτικά ερμηνευόμενο πλέον με το άρθρο 5 § 2 Σ. περιλαμβάνει και τις λοιπές πεποιθήσεις, αφού ο συντακτικός νομοθέτης αναφέρει ρητά : «Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων».

Η αναγνώριση θρησκευτικού δικαιώματος προϋποθέτει, όπως προαναφέρθηκε, την **ύπαρξη θρησκείας και λατρείας**. Λέγοντας **θρησκεία**, αναφερόμαστε σ' ένα σύνολο δοξασιών αναφερόμενων στην υπόσταση του θείου⁹. Υπό την προστασία του άρθρου 13Σ. περιλαμβάνεται κάθε θρησκεία που αναφέρεται στο «καλό θείο», στην «καλή ανώτερη δύναμη»¹⁰. Επιπλέον η ρητή αναφορά του Συντάγματος

---

⁷ Βλ. **Δημητρόπουλο Α.**, ό.π., σελ.187.

⁸ Ο ορισμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων ανήκει στον καθηγητή **Δημητρόπουλο Α.**, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ – Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος ΙΙΙ, Ι΄ Έκδοση, Αθήνα, 2004, σελ.187.

⁹ Ο ορισμός της θρησκείας ανήκει στον καθηγητή **Δημητρόπουλο Α.**, ό.π., σελ.184.

¹⁰ Βλ. **Δημητρόπουλο Α.**, ό.π., σελ.184.

στο άρθρο 5 § 1 στα «χρηστά ήθη», δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνείας ως προς τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της θρησκείας.

Η δε **λατρεία** είναι εκείνη η μορφή συμπεριφοράς και ενεργειών του ανθρώπου, που σύμφωνα με την προσωπική κρίση και το δόγμα πίστεως, εκδηλώνει εξωτερίκευση στο θείο. Η παράγραφος 2 του άρθρου 13Σ. σαφώς ορίζει τον τρόπο άσκησης της λατρείας (μη αντίθεση στη δημόσια τάξη και στα χρηστά ήθη, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο για την έννοια της θρησκείας).

II. Επιμέρους δικαιώματα της θρησκευτικής συνείδησης

Σύμφωνα με την **παράγραφο 1 του άρθρου 13Σ** καθιερώνεται το **απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης του ατόμου**. Παραδοσιακά, η θεωρία¹¹ κάνει δεκτό ότι η προκείμενη ελευθερία αναλύεται στα εξής επιμέρους δικαιώματα : **α)** την ελευθερία του ατόμου να πρεσβεύει τη θρησκεία της αρεσκείας του ή να μην πρεσβεύει καμία θρησκεία, **β)** την ελευθερία του ατόμου να διαμορφώνει, να διατηρεί, να μεταβάλλει ή και να αποβάλλει οποτεδήποτε τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, **γ)** το δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και να τις διακηρύσσει ή διαδίδει ασκώντας όλα τα ατομικά του δικαιώματα (ελευθερία γνώμης, προφορικής, έγγραφης ή δια του τύπου, δικαίωμα συνάθροισης και συνεταιρισμού για θρησκευτικούς σκοπούς, ελευθερία θρησκευτικής / μη θρησκευτικής εκπαίδευσης) ή, αντιστοίχως, να τις αποσιωπά και **δ)** το δικαίωμα του ατόμου να μην υφίσταται δυσμενείς

---

¹¹ Βλ. **Δαγτόγλου Π.**, Ατομικά Δικαιώματα (τόμος Α'), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991, σελ.369 επ., **Κονιδάρη Ι.**, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ. 49 επ., **Μάνεση Α.**, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ (Ατομικές Ελευθερίες), γ' έκδοση, Εκδοτικός οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 251 επ., **Χρυσόγωνα Κ.**, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Β' έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002, σελ. 248.

συνέπειες λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων (θρησκευτική ισότητα)¹².

Από τα παραπάνω δικαιώματα, εντονότερα απασχόλησε την πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ η υπό γ' ελευθερία, που αναφέρεται στο **δικαίωμα «του μη ερωτάσθαι και σιωπών»**¹³ (αρνητική θρησκευτική ελευθερία) του ατόμου σχετικά με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, αλλά και η κατοχυρωμένη νομικά δυνατότητά του να εκδηλώνει ελεύθερα τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις (θετική θρησκευτική ελευθερία). Πρόκειται δηλαδή για τη σχέση των δύο αυτών διαφορετικών εκφάνσεων της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης.

Με αφορμή το ζήτημα της αναγραφής του θρησκευόματος στα δελτία ταυτότητας, η ολομέλεια του ΣτΕ εξέδωσε τις πολυσυζητημένες αποφάσεις 2281¹⁴, 2283¹⁵, 2284¹⁶, 2285/01¹⁷, όπου το Δικαστήριο προσδιόρισε σαφέστερα παρά ποτέ το περιεχόμενο τόσο της αρνητικής όσο και της θετικής θρησκευτικής ελευθερίας.

Πάνω σ' αυτό το ειδικότερο δικαίωμα στηρίζεται και η άποψη ότι η αναγραφή του θρησκευόματος στις αστυνομικές ταυτότητες είναι **αντισυνταγματική**, όχι μόνον όταν είναι υποχρεωτική (άρθρο 3 § 2 εδ. α' Ν. 1988/1991), αλλά ακόμη και εάν είναι προαιρετική (όπως προέβλεπε το

---

¹² **Μπότσης Φ.**, «Η θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της Ελληνικής έννομης τάξης : απτή πραγματικότητα ή χρόνιο desideratum;», Εφαρμογές Δημόσιου Δικαίου, έτος ΙΖ' 2004 – τεύχος Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.

¹³ Η χαρακτηριστική αυτή διατύπωση ανήκει στους **Σβώλο / Βλάχο**, Το Σύνταγμα της Ελλάδας : ερμηνεία, ιστορία, συγκριτικόν δίκαιον (Τ. Α : Κράτος και Εκκλησία – Ατομικά Δικαιώματα), Αθήναι, 1954, σελ.68

¹⁴ **Ελλ. Δνη.** 42 (2001), σελ.959επ.

¹⁵ **Το Σ 27** (2001), σελ. 1026 επ.

¹⁶ **Το Σ 27** (2001), σελ. 1048 επ.

¹⁷ **Το Σ 27** (2001), σελ. 1069 επ.

άρθρο 3 § 2 Ν.1599/1986)¹⁸, διότι και στην περίπτωση αυτή από την απουσία δηλώσεως τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η έλλειψη θρησκευτικών πεποιθήσεων¹⁹. Εξάλλου υπέρ της μη αναγραφής του θρησκευάτος φαίνεται να συνηγορεί αφενός η «πολιτική φύση» και αφετέρου ο σκοπός της ταυτότητας²⁰.

Άλλο επιμέρους δικαίωμα της θρησκευτικής συνείδησης είναι **το δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιαδήποτε θρησκεία θέλει ή καμία θρησκεία**, δηλαδή να είναι άθρησκος ή ακόμη και άθεος. Επίσης, ο καθένας μπορεί να μεταβάλλει οποτεδήποτε και μάλιστα ανεξαρτήτως κατευθύνσεως και συχνότητας ή και να αποβάλλει τελείως τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις²¹

Μία ακόμη επί μέρους έκφραση είναι **το δικαίωμα του ατόμου να διακηρύσσει και να διαδίδει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις προφορικός, γραπτώς ή δια του τύπου και των ηλεκτρονικών μέσων, ατομικός ή ομαδικός, με δημόσιες συναθροίσεις** (πρβλ. και άρθρο 11Σ.), χωρίς όμως να διαπράττει το αδίκημα του προσηλυτισμού (βλέπε παρακάτω).

---

¹⁸ Οι θέσεις της πλειοψηφίας των ΣτΕ 2281-85/01 επιβεβαιώθηκαν και από τις απόψεις που διατύπωσε το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Σοφιανόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδος, όπου το Δικ. απέρριψε ομόφωνα ως απαράδεκτη την προσφυγή Ελλήνων Πολιτών με την οποία ζητείται η καταδίκη της Ελλάδος για παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, λόγω της απόφασης της Ελληνικής Κυβέρνησης να καταργήσει τόσο την υποχρεωτική όσο και την προαιρετική αναγραφή του θρησκευάτος στα δελτία ταυτότητας (απόφαση επί του παραδεκτού της 12/12/2002).

¹⁹ Βλ. **Κονιδάρη Ι.**, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ.49.

²⁰ Βλ. **Δημητρόπουλο Α.**, ό.π., σελ.195.

²¹ Βλ. **Κονιδάρη Ι.**, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ.49.

Υπάρχει ακόμη **το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς**, όπως και **το δικαίωμα διοικήσεως** σύμφωνα με τους ιδιαίτερους κανόνες κάθε μιας θρησκευτικής κοινότητας²².

Επίσης πολύ σημαντικό είναι **το δικαίωμα της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων** με βάση και τη συνταγματικώς κατοχυρωμένη *αρχή της ισότητας* (άρθρο 4Σ.). Αυτό κυρίως έχει σημασία όταν πρόκειται να καταληφθεί κάποια δημόσια θέση ή αξίωμα και συνεπώς είναι τελείως αντίθετη προς το δικαίωμα αυτό η πρακτική διορισμού μόνο οπαδών της επικρατούσας θρησκείας στα σώματα ασφαλείας και μόνο ορθοδόξων εκπαιδευτικών στη δημόσια εκπαίδευση.

Έχει δημιουργηθεί ένα ζήτημα σχετικά με την ανάδειξη του Προέδρου της Δημοκρατίας από το γεγονός ότι ο όρκος τον οποίο δίνει πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του (άρθρο 33 § 2 Σ.) είναι «εις το όνομα της Αγίας και Ομοούσιου και Αδιαιρέτου Τριάδος», παρ' ότι μεταξύ των προσόντων του Ανώτατου Άρχοντα δεν αναφέρεται πλέον η ιδιότητα του Ορθόδοξου Χριστιανού. Σχετικά έχουν υποστηριχθεί 3 απόψεις με επικρατέστερη την εξής : ότι δηλαδή θα μπορούσε να εφαρμοσθεί αναλογικώς η διάταξη που προβλέπει τον όρκο αλλόθρησκων ή αλλόδοξων βουλευτών σύμφωνα με το άρθρο 59 § 2 Σ²³.

Ιδιαίτερα εξαιρετικής σημασίας είναι **το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαιδεύσεως αφενός ως δικαίωμα ανατροφής και μορφώσεως των ανηλίκων**, αφετέρου **ως δικαίωμα συστάσεως και λειτουργίας θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων**. Όσον αφορά το πρώτο σκέλος, δηλαδή όσον αφορά το δικαίωμα επιλογής θρησκευόμενου και θρησκευτικής εκπαιδεύσεως και γενικότερα μορφώσεως των ανηλίκων ανήκει στους γονείς από κοινού, ως μέρος της γονικής μέριμνας (άρθρο

---

²² Βλ. **Κονιδάρη Ι.**, ό.π., σελ.50.

²³ **Κονιδάρης Ι.**, ό.π., σελ.51.

1510 Α. Κ.), στα πλαίσια της άσκησης επιμέλειας του προσώπου του ανηλίκου (άρθρου 1518 Α. Κ.). σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ των γονέων αποφασίζει το δικαστήριο κατά το συμφέρον του ανηλίκου (άρθρο 1512 Α. Κ.)²⁴.

Πολύ λεπτό είναι το ζήτημα όταν οι γονείς έχουν επιλέξει την **αθεΐα** για το ανήλικο τέκνο τους (**μη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση**) και σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 16 § 2 Σ, βασική αποστολή του Κράτους είναι η παροχή παιδείας, η οποία σκοπεί και στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης (!). Εδώ θα πρέπει να θεωρηθεί ότι το Κράτος εξαντλεί την υποχρέωσή του με την πρόβλεψη θρησκευτικής διδασκαλίας, ενώ παράλληλα οι γονείς διατηρούν πλήρες το δικαίωμά τους να αποσύρουν τα παιδιά τους από τα θρησκευτικά, τον εκκλησιασμό και την προσευχή. Βεβαίως υπάρχει ταυτόχρονη αναγνώριση της εγκαταλείψεως ή αλλαγής της θρησκείας, της επιλογείσας από το γονεϊκό περιβάλλον, με την ενηλικίωση του τέκνου.

Σχετικά τώρα με το δεύτερο σκέλος δηλαδή το δικαίωμα της συστάσεως και λειτουργίας ιδιωτικών θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων από αλλόδοξους και αλλόθρησκους, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, αυτό ασκείται μέσα στο πλαίσιο της γενικής νομοθεσίας για την παιδεία, σύμφωνα με τη συνταγματική επιταγή του άρθρου 16 Σ. Είναι προφανές ότι στα εκπαιδευτήρια αυτά δεν επιτρέπεται να επιχειρείται αντιθρησκευτική ή αθεϊστική διδασκαλία, ούτε να ασκείται προσηλυτισμός.

Τέλος, υπάρχει **το δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται κανείς σε πράξεις ή παραλείψεις αντίθετες με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις**.

Εν κατακλείδι, το ισχύον Σύνταγμα περιλαμβάνει και μία νέα διάταξη σύμφωνα με την οποία «η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός»

---

²⁴ Κονιδάρης Ι., ό.π., σελ.51.

(άρθρο 13 § 1 εδ. β' Σ.), η οποία διάταξη δεν υπόκειται σε αναθεώρηση (άρθρο 110 § 1 Σ.)²⁵.

III. Νομική φύση

Το κατοχυρούμενο στο άρθρο 13 Σ. δικαίωμα είναι δικαίωμα **ατομικό**, είναι δηλαδή **πλήρες δικαίωμα του ατόμου**, το οποίο παράγει **αγώγιμη και εξαναγκαστή έννομη αξίωση**²⁶. Κατά τον Jellinek, αποτελεί αποθετικό δικαίωμα, διότι απαιτεί αποχή από το κράτος από πράξεις ή παραλείψεις που θα παρεμπόδιζαν ή θα επέβαλλαν, είτε την εκδήλωση είτε τη διαμόρφωση θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Για την ύπαρξη και εφαρμογή των παραπάνω δικαιωμάτων απαιτείται η θεμελίωση της ελευθερίας ασκήσεως της θρησκείας. Η θρησκεία σύμφωνα με το **άρθρο 13 § 2 Σ. ασκείται ελεύθερα**, καθόσον αφορά τη λατρεία της. Επιτρέπεται δηλαδή τόσο ατομική όσο και συλλογική άσκηση του δικαιώματος, όπως ήδη προαναφέρθηκε. Η δε θεσμική εγγύηση της θρησκείας αναγνωρίζεται και από την παράγραφο 2 του άρθρου 16 του Συντάγματος, όπου τονίζεται η καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης ως μιας από τις βασικές αποστολές του κράτους. Έτσι λοιπόν, βλέπουμε ότι από τον συνδυασμό δηλαδή των άρθρων 13 § 2 Σ. και 16 § 2 Σ., όπου τίθεται μεταξύ των σκοπών της κρατικής παιδείας, η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων, προκύπτει αβίαστα ότι το Σύνταγμά μας εγγυάται τη **θρησκεία ως θεσμό**²⁷.

Η δε κατοχύρωση στο **άρθρο 3 Σ. ως επικρατούσας θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ο μη αναθεωρητέος χαρακτήρας της διάταξης** (άρθρο 110 Σ.), καθώς και η **επίκληση στο θείο**

---

²⁵ Βλ. **Κονιδάρη Ι.**, *ό.π.*, σελ.53.

²⁶ Βλ. **Δαγτόγλου Π.**, *Ατομικά Δικαιώματα* (τ. Α), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 1991, σελ. 7 επ.

²⁷ **Δαγτόγλου Π.**, *ό.π.*, σελ.371.

στο **προοίμιο του Συντάγματος**, δεν μας επιτρέπουν στην αναγωγή μιας αντίθετης άποψης.

Στην παράγραφο 3 του άρθρου 13 Σ. γίνεται αναφορά σε **επικρατούσα θρησκεία** την οποία ο συντακτικός νομοθέτης διακρίνει από τις λοιπές γνωστές θρησκείες, καθιερώνοντας ωστόσο την ίση μεταχείριση αυτών με την επικρατούσα. **Γνωστή θρησκεία** (άρθρο 13 § 2 εδ. α' Σ.) είναι κάθε φανερή θρησκεία, δηλαδή κάθε θρησκεία που είναι προσιτή σε όποιον θέλει να την γνωρίσει. Είναι δηλαδή η θρησκεία που έχει μόνο φανερά δόγματα και σκοπούς, φανερή οργάνωση και τρόπους λατρείας²⁸. Επιπλέον, **επικρατούσα θρησκεία** είναι εκείνη στην οποία πιστεύει ο μεγαλύτερος αριθμός των πολιτών, και αποτελεί ως εκ τούτου την επίσημη θρησκεία του κράτους²⁹.

Η επικρατούσα μάλιστα θρησκεία και πιο συγκεκριμένα, *οι λειτουργοί της ορίζουν τη «γνωστή» ή όχι θρησκεία, απ' τη στιγμή που απαιτείται προηγούμενη άδεια ή έγκριση ορθόδοξου Μητροπολίτη της κρατούσης Εκκλησίας, για ίδρυση και λειτουργία χώρου λατρείας αλλόθρησκου ή ετερόδοξου*³⁰.

IV. Φορείς. Πεδίο Ισχύος

Φορείς ασκήσεως του δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας είναι τόσο οι Έλληνες **Πολίτες** όσο και οι **αλλοδαποί** που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια³¹ και μάλιστα ανεξαρτήτως του εάν βρίσκονται στην

---

²⁸ Ο ορισμός αυτός ανήκει στον καθηγητή **Δημητρόπουλο Α.**, ό.π., σελ. 185.

²⁹ Βλ. **Δημητρόπουλο Α.**, ό.π., σελ. 185.

³⁰ Βλ. **Κονιδάρη Ι.**, ό.π., σελ. 54-56.

³¹ Βλ. **Μάνεση Α.**, Συνταγματικό Δίκαιο (Ατομικές Ελευθερίες), γ' έκδοση, Εκδοτικός οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 250, **Χρυσόγονο Κ.**, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, β' έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002, σελ. 267 επ.

Ελλάδα νομίμως ή παρανόμως, οικειοθελώς ή παρά τη θέλησή τους³². Είναι δε φορείς και **φυσικά** και **νομικά πρόσωπα**. Τα φυσικά πρόσωπα είναι με τον περιορισμό της ενηλικίωσης. Οι διατάξεις του Αστικού Κώδικα περί γονικής μέριμνας (άρθρο 1510 επ. Α.Κ.)³³, δεν επιτρέπουν σε ανήλικο τέκνο την αυτόβουλη ανάπτυξη της θρησκευτικής του συνείδησης. Η πρόβλεψη αυτή εκπληρώνει όχι μόνο τη συνταγματική επιταγή του άρθρου 21 § 1 Σ. περί προστασίας της παιδικής ηλικίας, αλλά και διασφαλίζει το ανήλικο τέκνο που πάσχει από μερική ή και ολική δικαιοπρακτική ικανότητα βάσει του Α.Κ.

Από την άλλη πλευρά όμως, φορείς ατομικών οργανισμών είναι και οι **θρησκευτικοί οργανισμοί** που θεωρούνται *νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου*.

Το πεδίο ισχύος αφορά κυρίως τις **σχέσεις κράτους και πολίτη** με την καθιέρωση της μη επεμβάσεως του κράτους στο ατομικό αυτό δικαίωμα. Στις σχέσεις μεταξύ των πολιτών, δεν επιτρέπεται διάκριση ως προς τις συμβατικές υποχρεώσεις λόγω θρησκευτικών διακρίσεων.

V. Περιορισμοί στην άσκηση της θρησκευτικής λατρείας

Η θρησκευτική ελευθερία και ακριβέστερα η άσκηση της θρησκευτικής λατρείας υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, όπως άλλωστε συμβαίνει και σε όλα τ' άλλα ατομικά δικαιώματα. Πρόκειται για περιορισμούς / φραγμούς που θέτει το ίδιο το Σύνταγμα, (πέραν βέβαια της προϋποθέσεως της «γνωστής» θρησκείας, για την οποία έγινε ήδη λόγος) και είναι : **α)** η δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη, **β)** τα καθήκοντα έναντι του κράτους και η συμμόρφωση στους νόμους και **γ)** η απαγόρευση ασκήσεως προσηλυτισμού.

---

³² Βλ. **Κονιδάρη Ι.**, ό.π., σελ. 48.

³³ **Σπυριδάκης Ι.**, Αστικός Κώδικας και Εισαγωγικός Νόμος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003, σελ. 388 επ.

α) Δημόσια τάξη και χρηστά ήθη

Το σύνταγμα ορίζει ότι «η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη (άρθρο 13 § 2 εδ. β' Σ.). Στην ευρεία έννοια της δημόσιας τάξης περιλαμβάνονται και τα χρηστά ήθη, παρόλο που το Σύνταγμα διακρίνει αυτές τις δύο έννοιες. Όταν αναφερόμαστε στη δημόσια τάξη, εννοούμε το σύνολο των θεμελιωδών εκείνων πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και ηθικών αρχών και αντιλήψεων που επικρατούν στην Ελλάδα σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή³⁴. Συνεπώς, η έννοια της δημόσιας τάξεως προσεγγίζει περισσότερο την έννοια του άρθρου 33 Α.Κ. Μέσα λοιπόν σ' αυτή τη γενική έννοια της δημόσιας τάξης περιλαμβάνονται και τα *χρηστά ήθη*, δηλαδή οι θεμελιώδεις, γενικές και βασικές αντιλήψεις για την ηθική.

Το ποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις έρχονται σε αντίθεση με τη δημόσια τάξη, είναι ζήτημα που θα κριθεί σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση και σε τελευταία ανάλυση θα κριθεί απ' το δικαστή **αντικειμενικά** με βάση τις αντιλήψεις της πλειονότητας των μελών της ελληνικής κοινωνίας³⁵.

β) Καθήκοντα έναντι του Κράτους και συμμόρφωση στους νόμους

Σύμφωνα με το άρθρο 13 § 4Σ. οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία για να απαλλαγεί κανείς από τις υποχρεώσεις του προς το Κράτος. Αν, για παράδειγμα, *υπάρξει σύγκρουση μεταξύ των υποχρεώσεων του πολίτη απέναντι στο Κράτος και των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, τότε θα "υποχωρήσουν" οι δεύτερες*. Π.χ. η εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων του πολίτη απέναντι στο Κράτος, τις οποίες κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

---

³⁴ Βλ. Κονιδάρη Ι., *ό.π.*, σελ. 57.

³⁵ Κονιδάρης Ι., *ό.π.*, σελ. 57.

Εξαιρετικής σημασίας είναι το ζήτημα των **στρατιωτικών υποχρεώσεων** από εκείνα τα άτομα, τα οποία για λόγους θρησκευτικούς ή ιδεολογικούς, αποκρούουν είτε τη στράτευση γενικώς είτε την ένοπλη υπηρεσία στο στράτευμα (αντιρρησίες συνείδησης)³⁶. Γνωρίζουμε ότι το Σύνταγμά μας καθιερώνει αδιακρίτως για όλους τους Έλληνες την υποχρέωση να συντελούν στην άμυνα της πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων (άρθρο 4 § 6 Σ.)³⁷. Ο Ν. 2510/1997 προβλέπει την άοπλη ή εναλλακτική θητεία για όσους επικαλούνται τις θρησκευτικές ή ιδεολογικές τους πεποιθήσεις προκειμένου να μην εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις για λόγους συνειδήσεως.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, βλέπουμε ότι ο πολίτης δε μπορεί να απαιτήσει ευμενείς διακρίσεις λόγω της θρησκείας που πρεσβεύει, απ' τη στιγμή που η κρατική εξουσία τηρεί στάση ουδετερότητας (έστω και μερικής, όπως στο Ελληνικό Σύνταγμα) έναντι όλων των γνωστών θρησκειών.

Τέλος, σύμφωνα με το Σύνταγμα, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία και για να αρνηθεί κανείς τη συμμόρφωσή του στους νόμους (άρθρο 13 § 4 Σ.). Πρόκειται για τους γενικής ισχύος νόμους, όπως είναι ο Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας ή ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός. Οι «γενικοί» αυτοί νόμοι θα πρέπει όμως να αφορούν στην προάσπιση σπουδαίου εννόμου αγαθού που ενδιαφέρει το κοινωνικό σύνολο και επίσης προστατεύεται απ' το Σ., όπως είναι η δημόσια υγεία, η νεότητα, η εθνική άμυνα κ.λ.π. Έτσι, π.χ. η

---

³⁶ **Κονιδάρης Ι.**, ό.π., σελ. 58.

³⁷ Αντικείμενο συνεπώς της στρατιωτικής υποχρέωσης είναι η συμβολή στην άμυνα της πατρίδας γενικώς και όχι μόνο ενόπλως. Το Σ. εξάλλου δεν απαγορεύει την άοπλη ή εναλλακτική θητεία για τους αντιρρησίες συνείδησης, σύμφωνα με τον **Κονιδάρη Ι.**, ό.π., σελ. 58 επ.

θρησκευτική ελευθερία υποχωρεί εάν πρόκειται για υποχρεωτικό εμβολιασμό εν όψει επιδημίας κ.ά.

γ) Απαγόρευση ασκήσεως προσηλυτισμού

Το Σύνταγμα 1975/1986/2001 ρητώς ορίζει στο άρθρο 13 § 2 εδ. γ' Σ. ότι «ο προσηλυτισμός απαγορεύεται». Παρ' ότι δεν πρόκειται για μια καινούργια διάταξη, ωστόσο αποτελεί καινοτομία του ισχύοντος Συντάγματος, διότι στα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα απαγορευόταν «ο προσηλυτισμός και κάθε άλλη επέμβαση κατά της επικρατούσας θρησκείας» (άρθρο 1 Σ. 1952). Συνεπώς **η απαγόρευση ασκήσεως προσηλυτισμού αφορά πλέον σε κάθε «γνωστή» θρησκεία και όχι μόνο κατά της επικρατούσας θρησκείας.**

Κρίσιμο μέγεθος για την εφαρμογή της συνταγματικής απαγόρευσης συνιστά **η έννοια του προσηλυτισμού**, εν όψει και της συνταγματικώς κατοχυρωμένης θρησκευτικής ελευθερίας, έκφανση της οποίας είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε και η διάδοση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και η θρησκευτική διδασκαλία³⁸.

Το περιεχόμενο της έννοιας του προσηλυτισμού δεν προσδιορίζεται στον Ποινικό Κώδικα, αλλά σε δύο προγενέστερα αυτού νομοθετήματα της μεταξικής δικτατορίας. Πρόκειται για το άρθρο 4 § 2 του Α. Ν. 1363/38, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 2 του Α. Ν. 1672/39 – νόμων των οποίων ο σκοπός, όπως προκύπτει και από τον τίτλο τους, ήταν η ερμηνεία των άρθρων 1 και 2 του τότε ισχύοντος Συντάγματος (1911), που απαγόρευε τον προσηλυτισμό κατά της επικρατούσας θρησκείας³⁹.

---

³⁸ Βλ. **Κονιδάρη Ι.**, ό.π., σελ. 61.

³⁹ Βλ. **Μπότση Φ.** «Η θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης : Απτή Πραγματικότητα ή χρόνιο desideratum;», Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, έτος ΙΖ' 2004 – τεύχος Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, σελ. 83.

Σύμφωνα με την εν λόγω διάταξη «προσηλυτισμός είναι ιδία η δια πάσης φύσεως παροχών ή δι' υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, δια μέσων απατηλών, δια καταχρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητος άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχόμενου αυτής»⁴⁰.

Η θεωρία⁴¹, στο παρελθόν είχε επισημάνει πολλές φορές τα προβλήματα συνταγματικότητας της εν λόγω διάταξης, με κυριότερο εξ αυτών τον ενδεικτικό (πρβλ. «ιδία») και συνάμα διαζευκτικό χαρακτήρα της απαρίθμησης των αντικειμενικών υποστάσεων του εγκλήματος, που προσκρούει στο άρθρο 7 § 1 Σ. (απαγόρευση της αοριστίας στους ποινικούς νόμους). Κατά συνέπεια επείγει η αντικατάσταση των διατάξεων αυτών στο σύνολό τους με ένα σύγχρονο νομοθέτημα, το οποίο θα καλύπτει όλα τα σχετικά με τη θρησκευτική ελευθερία ζητήματα και βεβαίως και τα σχετικά με τον προσηλυτισμό, εφ' όσον κριθεί ότι τα αθέμιτα μέσα διεισδύσεως στη θρησκευτική συνείδηση δεν καλύπτονται επαρκώς από τις υπάρχουσες διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, όπως λ.χ. εκείνες περί εκβιάσεως (άρθρο 385 Π.Κ.) ή απάτης (άρθρο 386 Π.Κ.)⁴².

Πιο γνωστή και πολυσυζητημένη υπόθεση σχετικά με τον προσηλυτισμό υπήρξε η υπόθεση Κοκκινάκη (βλέπε παρακάτω υπό Β Π 1)).

---

⁴⁰ Βλ. **Μπότση Φ.**, ό.π., σελ. 83 επ.

⁴¹ **Δαγτόγλου Π.**, Ατομικά Δικαιώματα (τ. Α), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991, σελ.398 – 399, **Κονιδάρη Ι.**, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ. 62 επ., **Σβώλο / Βλάχο**, Το Σύνταγμα της Ελλάδος : ερμηνεία, ιστορία, συγκριτικόν δίκαιον (τ. Α : Κράτος και Εκκλησία – Ατομικά Δικαιώματα), Αθήναι, 1954, σελ. 34επ.

⁴² **Καρράς Α.**, Ποινικός Κώδικας, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003, σελ. 198 – 199.

B. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ – ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ

I. α) 59/56 Α.Π. (Ολομέλεια) – Προσηλυτισμός με θύματα ιερείς

Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά μάρτυρας του Ιεχωβά απέστειλε στους ορθόδοξους ιερείς ναού των Πατρών φυλλάδιο με τίτλο «Χριστιανισμός και Χριστιανοσύνη, ποιο αποτελεί το φως του κόσμου». Το Δικαστήριο των Πλημμελειοδικών με απόφασή του και λαμβάνοντας υπόψη τα περιστατικά, την έννοια και τα στοιχεία του αδικήματος του προσηλυτισμού κατά τον Ποινικό Κώδικα (ν. 1363/1938 και ν. 1672/1939) απεφάνθη ότι ο καθ' ου ενήργησε απατηλά με σκοπό τη μεταβολή της θρησκευτικής σφαίρας των ιερέων ανεξαρτήτως της επιτυχίας ή όχι του σκοπού (δόλος) και ως εκ τούτου κρίθηκε ένοχος πλημμελήματος. Ωστόσο η Ολομέλεια του Α.Π. αναίρεσε βάσει των άρθρων 505 § 2 και 510 ΚΠΔ⁴³ την απόφαση κρίνοντας, ότι η αποστολή του εντύπου σε ιερείς και όχι σε αδαείς, δε συνιστά προσεταιρισμό κατά τρόπο απατηλό και επομένως, δε συνιστά προσηλυτισμό. Εδώ φαίνεται, ότι η θέση και το πνευματικό επίπεδο του πολίτη παίζουν σημαντικότερο ρόλο στη θεμελίωση επίτευξης ή όχι δόλου εκ μέρους του κατηγορουμένου για διενέργεια απάτης σε βάρος του κατηγορού⁴⁴.

β) 233/1978 Α.Π. (τιμήμα Δ') – Γάμος χιλιαστών

Σε αυτή την περίπτωση ετίθετο ζήτημα αν ο γάμος μεταξύ χιλιαστών ή όχι είναι έγκυρος ή άκυρος. Ο δικαστής ερμηνεύοντας το πριν του 1983 γαμικό δίκαιο, το οποίο καθόριζε ως υποχρεωτική την ιερολογία του γάμου και την τέλεση από ιερέα αναγνωρισμένης θρησκείας / δόγματος διερωτάται, αν οι έννοιες «δόγμα», «θρήσκευμα», «αναγνωρισμένο», σύμφωνα με το άρθρο 1371 Α.Κ., πληρούν τις προϋποθέσεις της γνωστής

---

⁴³ **Καρράς Α.**, Κώδικας Ποινικής Δικονομίας, 8^η κριτική έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003, σελ. 338 επ.

⁴⁴ **No B**, τεύχος έτους 1956.

θρησκείας του Συντάγματος. Τελικώς έκρινε, ότι ναι μεν ο χιλιασμός αποτελεί αίρεση εν συγκρίσει με την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, είναι όμως γνωστή θρησκεία σύμφωνα με το Σύνταγμα. Άρα ο γάμος είναι έγκυρος⁴⁵.

Όμως η πλειοψηφία της νομολογίας διαφωνούσε με το συγκεκριμένο σκεπτικό και θεωρούσε τους γάμους των χιλιαστών άκυρους. Πάντως το ΣτΕ έχει κρίνει ως «γνωστή θρησκεία» τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά» και έτσι το θέμα φαίνεται να λύθηκε με την αναγνώρισή τους ως επίσημης Εκκλησίας.

γ) 2702/1987 Διοικ. Εφ. Αθηνών – Καθολική νηπιαγωγός

Η άρνηση διορισμού καθολικής νηπιαγωγού στην προσχολική εκπαίδευση κρίθηκε αντισυνταγματική, διότι κατά πρώτο λόγο προσβλήθηκε η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης της νηπιαγωγού (άρθρο 13 § 1 Σ.). Και κατά δεύτερο, τα θρησκευτικά δεν αποτελούν μάθημα διδασκαλίας στην προσχολική εκπαίδευση, η οποία (προσχολική εκπαίδευση) έχει σκοπό να συμβάλλει ώστε να «βοηθήσει τα νήπια να αναπτυχθούν σωματικά, συναισθηματικά, νοητικά και κοινωνικά ...» και όχι να καλλιεργήσει θρησκευτική συνείδηση. Μεταξύ δηλαδή της θρησκευτικής ελευθερίας της νηπιαγωγού και του παρεχόμενου από αυτήν έργου στο πλαίσιο της εργασίας της δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια και συνεπώς δεν επιτρέπεται ο περιορισμός του δικαιώματός της⁴⁶.

II. Ελληνική νομολογία και νομολογία του ΕΔΔΑ–Θεσμική Εφαρμογή

Η θρησκευτική ελευθερία πολύ συχνά υπάγεται σε ένα ιδιότυπο καθεστώς «κηδεμονίας» ενίοτε δε και «ομηρίας»! Η μελέτη της νομολογίας των Ελληνικών Δικαστηρίων αναφορικά με ζητήματα

---

⁴⁵ Νο Β, τεύχος έτους 1978.

⁴⁶ Νο Β, τεύχος έτους 1988, σελ. 821 επ.

προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, επιβεβαιώνει την άποψη ότι το Ελληνικό Κράτος δεν προστατεύει σήμερα τη θρησκευτική ελευθερία σε βαθμό τέτοιο, ώστε ο καθένας να απολαμβάνει ατομικά ή συλλογικά αυτήν την ελευθερία όπως την εννοεί. Η νομολογία των Ελληνικών Δικαστηρίων σχετικά με το «έλλειμμα» αυτό της θρησκευτικής ελευθερίας, καθιστά εν πολλοίς την Ελλάδα ένα προβληματικό κοσμικό κράτος, το οποίο δε σέβεται και δεν προστατεύει τα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα της μειοψηφίας των πολιτών, οι οποίοι είναι εκτεθειμένοι στην αυθαιρεσία της πλειοψηφίας. **Το κράτος, ως προς τις κρατικές του λειτουργίες, απευθύνεται σε όλους τους πολίτες και οφείλει να μένει θρησκευτικά ουδέτερο.** Ναι μεν, επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι το Κράτος δικαιούται να επιβάλλει τις θρησκευτικές απόψεις της πλειοψηφίας, διότι *“καθρέφτης του πολιτισμού μιας κοινωνίας”* είναι το πώς φέρεται στις μειοψηφίες, στους αλλοεθνείς, στους αλλόθρησκους και στους *«διαφορετικούς»*. Συνεπώς, οφείλει να υπερασπίζεται αποτελεσματικά τα δικαιώματα των (όποιων) μειονοτήτων και όχι να καταδικάζει «αυθαίρετα».

Ευτυχώς το τελευταίο διάστημα παρατηρείται μια στροφή και μια εντελώς καινούργια αντίληψη γύρω από τα ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας. Πρόκειται για μια εξέλιξη στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, η οποία θα πρέπει να αποδοθεί (σε μεγάλο βαθμό) στην επιρροή της πλούσιας σχετικής νομολογίας του ΕΔΔΑ αναφορικά με την Ελλάδα. Σε χρονικό διάστημα μόλις μιας δεκαετίας, η Ελλάδα μετράει **έξι καταδίκες (και δύο δυνητικές καταδίκες που απεφεύχθησαν δια φιλικού διακανονισμού μεταξύ των μερών)** για **παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ.**

[Κοκκινάκης κατά Ελλάδος (απόφ. 25/5/1993 – Καταδίκη), Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδος (απόφ. 26/9/1996 – Καταδίκη), Πεντίδης και

λοιποί κατά Ελλάδα (απόφ. 9/6/1997 – φιλικός διακανονισμός), Λαρίσσης και λοιποί κατά Ελλάδα (μερική καταδίκη), Serif κατά Ελλάδα (καταδίκη), Τσαβαχίδης και λοιποί κατά Ελλάδα (φιλικός διακανονισμός), θλιμμένος κατά Ελλάδα (καταδίκη), Agga κατά Ελλάδα (καταδίκη)]⁴⁷.

1) Μίνως Κοκκινάκης κατά Ελλάδα (απόφαση Δικαστηρίου 25/05/1993)

Η επίδειξη υπερβάλλοντος ζήλου εκ μέρους των Ποινικών Δικαστηρίων κατά την εφαρμογή της επίμαχης διάταξης του Α.Ν.1363/1938, όπως αντικαταστάθηκε με τον Α.Ν. 1672/1939, δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει σε ατομικές προσφυγές κατά της χώρας μας στο ΕΔΔΑ. Εκεί η Ελλάδα καταδικάστηκε στην υπόθεση Κοκκινάκης κατά Ελλάδα (απόφαση Επιτροπής 3/12/91 απόφαση Δικαστηρίου 25/5/93) όπου κρίθηκε ότι, παρά το γεγονός ότι ο εν λόγω περιορισμός (η απαγόρευση του προσηλυτισμού) προβλέπεται ρητά από νόμο (Α.Ν. 1363/38) και αποσκοπεί στην προστασία των ελευθεριών και των δικαιωμάτων τρίτων, όμως εφαρμόστηκε αδικαιολόγητα στην προκειμένη περίπτωση, αφού τα ελληνικά δικαστήρια αρκέστηκαν απλώς στην αναπαραγωγή των όρων της σχετικής διάταξης, χωρίς να προσδιορίσουν με πειστικότητα ποια καταχρηστικά μέσα μετήλθε ο κατηγορούμενος στην προσπάθειά του να μεταπείσει ετερόδοξο.

Στην παραπάνω απόφαση του ΕΔΔΑ είναι προφανές ότι το Δικαστήριο αναγνωρίζει τη μαχητική θρησκευτική διδασκαλία⁴⁸.

---

⁴⁷ Για τα κείμενα των αποφάσεων βλ. την ιστοσελίδα [www.echr.coe.int/Judgements.htm].

⁴⁸ Η άποψη αυτή ανήκει στον **Μπότση Φ.**, ό.π., σελ. 84.

2) Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδα (απόφ. της 26/9/1996)

Όπως έχουμε προαναφέρει, για να ιδρυθούν τόποι λατρείας των λοιπών θρησκευτικών κοινοτήτων (πλην της επικρατούσας θρησκείας όπου για την ανέγερση των ναών της διέπεται αποκλειστικά από το εσωτερικό της δίκαιο) το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο χρονολογείται από την εποχή της μεταξικής δικτατορίας με το οποίο θεσπίζεται μια σειρά ανελαστικών και χρονοβόρων προϋποθέσεων χορήγησης της σχετικής άδειας από τη Διοίκηση.

Καταρχήν δεν δύναται να θεωρηθεί συνταγματικά ανεκτή η παρεμβολή οργάνων της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη διαδικασία ανέγερσης ναού ή ευκτήριου οίκου άλλης θρησκείας ή δόγματος, αφού με τον τρόπο αυτό διαταράσσεται η θρησκευτική ισότητα, με την επικρατούσα θρησκεία να ασκεί μία ιδιότυπη εξουσία επί των μειονοτικών θρησκευμάτων.

Δεύτερον, η απαίτηση συγκέντρωσης υπογραφών των πιστών τόσο για την ίδρυση ναού, όσο και για την ίδρυση ευκτήριου οίκου, προσκρούει στο κατοχυρούμενο στο άρθρο 13 § 1 εδ. α' Σ. δικαίωμα «του μη ερωτάσθαι και σιωπάν», αφού τα συγκεκριμένα άτομα υποχρεώνονται να αποκαλύψουν, και μάλιστα με πανηγυρικό τρόπο, τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Τρίτον, προβάλλεται ότι αντικείμενη στο Σύνταγμα είναι και αυτή καθεαυτή η απαίτηση προηγούμενης άδειας για την ίδρυση χώρου λατρείας, διότι μία τέτοια απαίτηση θίγει τον πυρήνα του κατοχυρούμενου στο άρθρο 13 § 2 Σ. δικαιώματος⁴⁹. Πόσο μάλλον όταν το ΣτΕ έχει επίσης δεχθεί ότι δύναται η Διοίκηση, για να χορηγήσει τη σχετική άδεια, να προβεί σε έρευνα του κατά πόσον υφίσταται πραγματική ανάγκη ανεγέρσεως ναού / ευκτήριου οίκου. Δεν είναι νοητό να αποστερούνται οι πιστοί της όποιας θρησκείας ή δοξασίας από τη δυνατότητα να ιδρύουν

---

⁴⁹ Βλ. Χρυσόγονο Κ., ό.π., σελ. 264.

χώρους λατρείας και τούτο ανεξαρτήτως του αριθμού αυτών⁵⁰. Παρ' όλα αυτά όμως, η νομολογία του ΣτΕ έχει αποφανθεί υπέρ της συνταγματικότητας του εν λόγω νομοθετικού πλαισίου, αποδεχόμενη παγίως ότι :

- α) *Η συνταγματική κατοχύρωση του ατομικού δικαιώματος ακόλυτης άσκησης της λατρείας (άρθρο 13 § 2 Σ.) δεν αποκλείει την προηγούμενη εξακρίβωση από τη Διοίκηση της συνδρομής ορισμένων προϋποθέσεων.*
- β) *Ότι δύναται η Διοίκηση, για να χορηγήσει τη σχετική άδεια, να προβεί σε έρευνα του κατά πόσον υφίσταται πραγματική ανάγκη ανεγέρσεως ναού / εκκλησιαστικού οίκου και*
- γ) *ότι η προαπαιτούμενη για την ανέγερση ναού «άδεια της οικείας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής αρχής», ήτοι του ορθόδοξου επιχώριου Μητροπολίτη έχει τον χαρακτήρα προπαρασκευαστικής – διαπιστωτικής ενέργειας, ήτοι απλής γνώμης, η οποία δεν δεσμεύει το αποφασίζον διοικητικό όργανο, που εν προκειμένω είναι ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων⁵¹.*

Η σχετική νομολογία του Α.Π. είχε, μέχρι σχετικώς πρόσφατα, αρκестεί να κρίνει το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο ως σύμφωνο με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ χωρίς περαιτέρω αιτιολογία⁵².

Η καταδίκη της Ελλάδος από το ΕΔΔΑ για παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ στην υπόθεση Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδος (απόφ. της 26/9/1996)⁵³, δημιούργησε ελπίδες για μεταστροφή της παραπάνω ελληνικής νομολογίας. Οι προσφεύγοντες, οι οποίοι ήταν μέλη των

---

⁵⁰ Βλ. Μπότση Φ., ό.π., σελ. 77 επ.

⁵¹ Μπότσης Φ., «Η θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης : απτή πραγματικότητα ή χρόνιο desideratum;», Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, έτος ΙΖ' 2004 – τεύχος Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, σελ. 78.

⁵² Βλ. ενδεικτικά την Α.Π. 421/91, ΕλλΔνη 32 (1991), σελ. 1548 επ.

⁵³ Για το κείμενο της απόφασης βλ. την ιστοσελίδα [www.echr.coe.int/Judgements.htm].

Μαρτύρων του Ιεχωβά, είχαν θέσει σε λειτουργία ευκτήριο οίκο στο Ηράκλειο Κρήτης και ταυτοχρόνως είχαν υποβάλλει αίτηση για χορήγηση της σχετικής άδειας κατ' εφαρμογή του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου. Και ενώ η εξέταση της αίτησης απ' τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων εκκρεμούσε για τρία περίπου χρόνια (ελλείψει της σχετικής γνωμοδότησης του επιχώριου Μητροπολίτη), επενέβη ο Εισαγγελέας και οι προσφεύγοντες παραπέμφθηκαν στην ποινική δικαιοσύνη (με την κατηγορία της θέσης σε λειτουργία ευκτήριου οίκου χωρίς την απαιτούμενη διοικητική άδεια), όπου και καταδικάστηκαν.

Το ΕΔΔΑ απέρριψε όλους τους προβληθέντες από την Ελληνική Κυβέρνηση ισχυρισμούς, έκρινε δε ότι η καταδίκη των προσφευγόντων από τα Ελληνικά Δικαστήρια για την εγκατάσταση και λειτουργία ευκτήριου οίκου αποτέλεσε αδικαιολόγητη, υπό το φως της ΕΣΔΑ, επέμβαση στην εκδήλωση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Ιδιαίτερος σημαντική, ως υπογραμμίζουσα τον θρησκευτικό προστατευτισμό του Ελληνικού Κράτους, κρίνεται η διαπίστωση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ότι «... το Κράτος επιδιώκει να χρησιμοποιεί τις δυνατότητες των παραπάνω διατάξεων κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επιβάλλει προϋποθέσεις αυστηρές ή και απαγορευτικές στην τέλεση της λατρείας ορισμένων μη ορθόδοξων δογμάτων».

Γ. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

I. Ιστορική ανάπτυξη της Διεθνούς προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας

α) Από το 1648 έως το 1799

Μια πρώτη επίσημη προσέγγιση ζητημάτων θρησκευτικής ελευθερίας κατοχυρώνει η **συνθήκη Ειρήνης του Osnabrug του 1648 (14/24 Οκτώβρη)**. Συγκεκριμένα στο **άρθρο 50** διακηρύσσεται η *θρησκευτική ελευθερία και η απαγόρευση διακρίσεως θρησκευτικών πεποιθήσεων*.

Μέσω της συνθήκης που ακολούθησε των θρησκευτικών πολέμων των Γερμανικών Κρατιδίων, μετά από τη διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και τη θρησκευτική μεταρρύθμιση στη Δυτική Εκκλησία, αναγνωρίζονται πλέον δικαιώματα στην Καθολική Εκκλησία και στην εκκλησιαστική περιουσία της στη Γερμανία, καθώς αρχίζει να αναγνωρίζεται εφεξής και το δικαίωμα της ελευθερίας θρησκευτικών πεποιθήσεων των πολιτών.

Η θρησκευτική όμως ελευθερία διακηρύχθηκε ευρύτατα το 18ο αιώνα, πρώτα στις Η.Π.Α. με το **άρθρο 16 του Virginia Bill of Rights και του άρθρου 10 της Γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 (26 Αυγούστου)**.

β) 19^{ος} αιώνας έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Βαρύνουσα σημασία για την προώθηση των θρησκευτικών δικαιωμάτων υπήρξε η *υπογραφή στις 13 Ιουλίου 1878 στο Βερολίνο της Συνθήκης Ειρήνης για την επίλυση του Ανατολικού ζητήματος από τις Ευρωπαϊκές δυνάμεις*. Πιο συγκεκριμένα, στο **άρθρο 5** σαφώς οριζόταν ότι «η λατρεία οιασδήποτε θρησκείας δε θα αποτελούσε τροχοπέδη στην απόλαυση των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών των ιδιωτών στην επαγγελματική και στην κοινωνική ανέλιξή τους».

γ) Μεσοπόλεμος

- Διακήρυξη των Διεθνών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (12/10/1929) –

Άρθρο 1. – Αναγνώριση κρατικής υποχρέωσης προς κάθε ιδιώτη των δικαιωμάτων στη ζωή, στην ελευθερία, στην περιουσία χωρίς διάκριση εθνικότητας, φύλου, φυλής, γλώσσας ή θρησκείας.

δ) Από το 1941 έως τη σύγχρονη εποχή

Η τελευταία εξηκονταετία χαρακτηρίστηκε από έναν πληθωρισμό διεθνών συμβάσεων που εξασφάλιζαν την προώθηση των δικαιωμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας πεποιθήσεων (βλ. αναλυτικά παρακάτω υπό Δ).

II. Ελληνικά Συνταγματικά Κείμενα

α) Σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα και Συντάγματα Επιδαύρου, Αστρους και Τροιζήνας

- Σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα : ΤΑ ΔΙΚΑΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ⁵⁴

Άρθρο 7. – «... το δίκαιον του να συναθροιζόμεθα ειρηνικώς, η ελευθερία κάθε είδους θρησκείας χριστιανισμού, τουρκισμού, Ιουδαϊσμού, και τα λοιπά, δεν είναι εμποδισμένα εις την παρούσαν διοίκησιν ...».

ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΕΝΗΣ ΠΡΑΞΕΩΣ, ΚΑΙ ΨΥΧΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΤΑΞΙΣ, ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΠΩΣ ΝΑ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΙ ΠΑΡΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ.

- Περί της δημοκρατίας.

Άρθρο 1. – Η Ελληνική Δημοκρατία είναι μία, με όλον οπού συμπεριλαμβάνει εις τον κόλπον της διάφορα γένη και θρησκείας· δεν θεωρεί τας διαφοράς των λατρειών με εχθρικόν μάτι ...

---

⁵⁴ Βλ. **Μαυριά Κ.** και **Παντελή Α.**, Συνταγματικά Κείμενα – Ελληνικά και ξένα, 3^η έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1996, σελ. 11.

- Περί διαιρέσεως του λαού.

Άρθρο 2. – Ο Ελληνικός λαός, τουτέστιν ο εις τούτο το βασίλειον κατοικών, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας ...

- Περί της τάξεως των πολιτών.

Άρθρο 7. – Ο αυτοκράτωρ λαός είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και διαλέκτου.

Στα Συντάγματα της Επιδαύρου (1822), του Άστρους (1823) και της Τροιζήνας (1827) καθιερώνεται ως επικρατούσα θρησκεία η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού, ενώ παράλληλα δεν εμποδίζεται η λατρεία και κάθε άλλης θρησκείας⁵⁵.

β) Συντάγματα 1832, 1844 και 1864

Στο ηγεμονικό Σύνταγμα (1832) γίνεται πάλι λόγος για επικρατούσα θρησκεία, ακώλυτη λατρεία και ίση υπεράσπιση των λοιπών θρησκειών. **Τα Συντάγματα όμως του 1844 και του 1864 προχωρούν ακόμη περισσότερο και ρυθμίζουν ρητά την απαγόρευση του προσηλυτισμού και κάθε άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσας θρησκείας και όχι κατά των άλλων θρησκειών.**

γ) Συντάγματα 1911, 1925 και 1927

Στο Σύνταγμα του 1911 ο συντακτικός νομοθέτης εισάγει μια καινοτομία. Κάνει λόγο για **κοινή επιτήρηση τόσο των λειτουργών της επικρατούσας θρησκείας όσο και των λοιπών θρησκειών υπό της Πολιτείας**. Στα Συντάγματα του 1925 και του 1927 περιορίζεται η λατρεία των λοιπών θρησκειών μόνο στις εκδηλώσεις εκείνες που δεν

---

⁵⁵ Βλ. **Δημητρόπουλο Α.**, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ – Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος III, I' έκδοση, Αθήνα, 2004, σελ. 197.

αντίκειται στη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Επίσης, για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1925 υιοθετείται η διάταξη ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Τέλος, ενώ σ' όλα τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα για λόγους εθνικοθρησκευτικής παράδοσης, υπήρχε η αναγραφή στην αρχή των προηγούμενων Συνταγμάτων της επίκλησης «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος», στο Σύνταγμα του 1927 αντιθέτως, δεν αναγραφόταν η προαναφερθείσα επίκληση.

δ) Σχέδιο Συντάγματος 1948, Συντάγματα 1952 – 2001

Στο **Σύνταγμα του 1952** ορίζεται ότι «... πάσα δε άλλη θρησκεία είναι **ελευθέρα** ...», ενώ τα προηγούμενα Συντάγματα όριζαν ότι κάθε άλλη γνωστή θρησκεία είναι «**ανεκτή**».

Επιπλέον καθιερώνεται **ο όρκος**, καθώς και **η μη απαλλαγή των υποχρεώσεων προς την πολιτεία λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων**, θεμελιώνοντας έτσι τη σημερινή συνταγματική μορφή των δικαιωμάτων του θρησκευέσθαι. Τέλος, στο Σύνταγμα του 1975, προς επίρρωση της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, προσετέθη το (και σήμερα ισχύον) εδ. β' της § 1 του άρθρου 13 Σ. «η απόλαυσις των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται εκ των θρησκευτικών εκάστου πεποιθήσεων».

Η πρόσφατη συνταγματική αναθεώρηση (2001), δεύτερη αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, άφησε ανέπαφη τη διάταξη του άρθρου 13 Σ. 1975, του οποίου εξάλλου η § 1 δεν υπόκειται σε αναθεώρηση κατά το άρθρο 110 § 1 Σ. Επίσης, το άρθρο 13 Σ. δεν συγκαταλέγεται σε εκείνα που μπορούν να ανασταλούν σε περίπτωση καταστάσεως πολιορκίας κατά το άρθρο 48 § 1 Σ.⁵⁶.

---

⁵⁶ Μπότσης Φ., ό.π., σελ. 52.

Δ. ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

I. Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948)

Άρθρο 18. – Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας· στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών.

Άρθρο 29. – 2. Στην άσκηση του δικαιωμάτων του και στην απόλαυση των ελευθεριών του κανείς δεν υπόκειται παρά μόνο στους περιορισμούς που ορίζονται από τους νόμους, με αποκλειστικό σκοπό να εξασφαλίζεται η αναγνώριση και ο σεβασμός των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων και να ικανοποιούνται οι δίκαιες απαιτήσεις της ηθικής, της δημόσιας τάξης και του γενικού καλού σε μια δημοκρατική κοινωνία.

– 3. Τα δικαιώματα αυτά και οι ελευθερίες δε θα μπορούν σε καμιά περίπτωση, να ασκούνται αντίθετα προς τους σκοπούς και τις αρχές των Ηνωμένων Εθνών.

II. Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου [ΕΣΔΑ] (1950)

Άρθρο 9. – 1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημόσια ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

– 2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο ετέρων περιορισμών πέραν των

προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία, δια τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της δημόσιας τάξεως, υγείας και ηθικής ή την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

III. Διεθνές Σύμφωνο Κοινωνικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (1966)

Άρθρο 18. – 1. Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Αυτό το δικαίωμα θα περιλαμβάνει την ελευθερία να έχει ή να υιοθετεί μια θρησκεία ή πεποίθηση της επιλογής του και την ελευθερία, είτε ατομικά είτε συλλογικά και είτε δημόσια ή ιδιωτικά να εκδηλώνει τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις με την λατρεία, την τέλεση θρησκευτικών τελετών, την άσκηση και τη διδασκαλία.

IV. Αμερικάνικη Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1969)

Άρθρο 12. – 1. Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της συνείδησης και της θρησκείας. Αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία να διατηρείται ή να μεταβάλλεται η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις του, και την ελευθερία να διακηρύσσεται ή να αποκηρύσσεται η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις του είτε ατομικά είτε συλλογικά, είτε δημόσια είτε ιδιωτικά.

V. Διακήρυξη Η.Ε. για την εξάλειψη των θρησκευτικών διακρίσεων (1981)

Άρθρο 1. – 1. Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της συνείδησης και της θρησκείας. Αυτό το δικαίωμα θα περιλαμβάνει να έχει μια θρησκεία ή οποιαδήποτε πεποίθηση της επιλογής του, και την ελευθερία είτε ατομικά είτε συλλογικά, και είτε δημόσια είτε ιδιωτικά, να εκδηλώνει τη θρησκεία του με τη λατρεία, την τέλεση θρησκευτικών τελετών, την άσκηση και τη διδασκαλία.

VI. Αφρικανικός Καταστατικός Χάρτης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1981)

Άρθρο 8. Η ελευθερία συνείδησης, διακήρυξης και ελευθερίας άσκησης της θρησκείας θα πρέπει να τελούν υπό εγγύηση. Κανένα άτομο δεν μπορεί, υποκείμενο στο νόμο και τη δημόσια τάξη, να υποβάλλεται σε κατασταλτικά μέτρα της άσκησης αυτών των δικαιωμάτων.

VII. Αραβικός Καταστατικός Χάρτης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1994)

Άρθρο 27. Οι πιστοί οποιασδήποτε θρησκείας έχουν το δικαίωμα να εξασκήσουν τις θρησκευτικές τους τελετουργίες και να εκδηλώνουν τις πεποιθήσεις τους με την άσκηση ή τη διδασκαλία χωρίς να ασελγούν στα δικαιώματα των υπολοίπων. Κανένας περιορισμός δε θα πρέπει να τίθεται στην άσκηση της ελευθερίας των πεποιθήσεων, της σκέψης και της έκφρασης, εκτός των προβλεπόμενων από το νόμο.

VIII. Σύμβαση της Κοινοπολιτείας Ανεξαρτήτων Κρατών (ΚΑΚ) για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τις Θεμελιώδεις Ελευθερίες (1995)

Άρθρο 10. – 1. Κάθε άτομο θα έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της πίστης. Αυτό το δικαίωμα περιλαμβάνει την ελευθερία να επιλέγει τη θρησκεία ή την πίστη και την ελευθερία, είτε ατομικά είτε συλλογικά, να συμμετέχει στη λατρεία, να παρακολουθεί και να εκτελεί θρησκευτικές και τελετουργικές εθιμοτυπίες και να ενεργεί σε συμφωνία μ' αυτές.

E. ΘΕΟΙ ΧΩΡΙΣ ... «ΠΡΑΣΙΝΗ ΚΑΡΤΑ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ⁵⁷

Η καθολική εκκλησία της Ελλάδας έχει παρουσία στον ελλαδικό χώρο ήδη από την εποχή της εικονομαχίας, η οποία είναι ιδιαίτερα πολυπληθής στα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου λόγω Βενετοκρατίας, όμως δεν έχει νομική προσωπικότητα! Το 1984 εκδόθηκε απόφαση του Α.Π. που δεν αναγνώριζε νομική προσωπικότητα στον καθολικό ναό της Παναγίας των Χανίων, γεγονός που οδήγησε στην καταδίκη της Ελλάδος από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το 1997. Η Ελλάδα δεν συμμορφώθηκε ακόμα στην απόφαση ...

Η κοινότητα των Μαρτύρων του Ιεχωβά, στιβαρή αριθμητικά, καταγράφει 30.000 βαπτισμένους και μαζί με τους συμπαθούντες γύρω στα 70.000 άτομα. Είναι η θρησκευτική μειονότητα που υπέστη και υφίσταται τους βαρύτερους διωγμούς : κακομεταχείριση από «αγανακτισμένους» πολίτες και αστυνομικά όργανα μέχρι και του σημείου της θανάτωσης (Καραγιώργης – Καρδίτσα, Τσεμπελής – Σπάρτη), στρατιωτικές καταδίκες και εκτελέσεις (Τσουκάρης – Λάρισα), βομβιστική επίθεση στο νόμιμο ευκτήριο οίκο τους το 1996 στη Λαμία, κατά κόρον καταδίκες για προσηλυτισμό κ.ά.

Η εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα σημειώνεται ήδη από το 513 π.Χ. Σήμερα οι 11 συναγωγές σε 6 πόλεις (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Βόλος, Τρίκαλα, Χανιά) αντιμετωπίζουν τον ενσταλαγμένο στο ορθόδοξο ασυνείδητο αντιεβραϊσμό κυρίως σε επίπεδο παρακοινωνικό (άτομα χαμηλού επιπέδου ή μεγάλης ηλικίας) και παραπολιτικό (ακραίες οργανώσεις), ενώ με την επίσημη εκκλησία καταμαρτυρείται σχετική αλληλοαναγνώριση και ομαλότητα. Τίποτα απ' όλα αυτά φυσικά δεν είναι σε θέση να παραγράψει την ανυπολόγιστη προσφορά του εβραϊκού γένους.

---

⁵⁷ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. την ιστοσελίδα [www.inter-pares.org].

Η Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία υφίσταται ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Έχει 30 συναθροίσεις, περίπου 5.000 μέλη και αξιοσημείωτη πρακτική κοινωνικής ευαισθησίας (έναντι ηλικιωμένων, εξαρτημένων, μεταναστών κ.ά.).

Η εν Ελλάδα **βουδιστική μειονότητα** (220 λατρευτικά κέντρα) αντιμετωπίζει στάσεις φοβικής μισαλλοδοξίας και επιθετικής πρακτικής (πυρπόληση λατρευτικού τους οίκου στην Κορινθία το 1996 κ.ά.).

Λατρευτές της αρχαίας ελληνικής λατρείας του Δωδεκάθεου. Βρίσκονται αντιμέτωποι εμπρησμών, παρασιώπησης από τα Μ.Μ.Ε., παρακολουθήσεων από εκκλησιαστικούς κύκλους και ιδιαίτερης (λόγω των εμπλεκόμενων εθνοθρησκευτικών ζητημάτων) πολεμικής από εκπροσώπους της εκκλησίας. Βρίσκονται στη νόμιμη οδό της αναγνώρισης.

Υπάρχει ακόμη στην Ελλάδα **μειονότητα Διαμαρτυρομένων** (15.000 – 20.000).

Τέλος, αναφερόμαστε στους ακόλουθους του «θρησκευτικο-φιλοσοφικού» κινήματος της **Σαϊεντολογίας** στους οποίους δεν παρέχεται άδεια έγερσης ευκτήριου οίκου.

Η ιδεολατρευτική και θρησκευτικοφιλοσοφική φυσικά ποικιλότητα δεν εξαντλείται με στατιστικές και κοινωνιολογικές καταγραφές, όπως ανεξάντλητη επίσης είναι και η χυδαιότητα του όρου «μειονότητα», λες και η ατομική ιδεόσφαιρα μειονεκτεί από άνθρωπο σε άνθρωπο⁵⁸.

---

⁵⁸ Βλ. και την ιστοσελίδα [www.inter-pares.org].

ΣΤ. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από τη μελέτη της νομολογίας των Ελληνικών Δικαστηρίων σχετικά με τα θέματα της θρησκευτικής ελευθερίας προκύπτει η άποψη ότι το Ελληνικό Κράτος δεν προστατεύει τη θρησκευτική ελευθερία σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο κάθε πολίτης να απολαμβάνει ατομικά ή συλλογικά αυτήν την ελευθερία όπως, δηλαδή, την εννοεί. Καθίσταται έτσι η Ελλάδα ένα **προβληματικό κοσμικό κράτος**⁵⁹, το οποίο δεν σέβεται και δεν προστατεύει τα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα της μειοψηφίας των πολιτών, οι οποίοι βρίσκονται συχνά αντιμέτωποι με την πλειοψηφία. Επειδή ακριβώς **το κράτος απευθύνεται σε όλους τους πολίτες**, τουλάχιστον ως προς τις κρατικές του λειτουργίες, οφείλει να μένει **θρησκευτικά ουδέτερο**.

Από τις πέντε παραγράφους του άρθρου 13 του Συντάγματος 1975/1986/2001, τη νομολογία απασχόλησε κυρίως η § 1 (ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης), επανειλημμένως δε σε συνδυασμένη ερμηνεία με την § 4 αυτού (περιορισμοί της εν λόγω ελευθερίας : υπεροχή των υποχρεώσεων προς το Κράτος και συμμόρφωση προς τους νόμους). Εξίσου έντονα ενδιαφέρον επέδειξαν τα ελληνικά Δικαστήρια και ως προς την ερμηνεία και εφαρμογή της § 2 εδ. α' του άρθρου 13 Σ. (ελευθερία της λατρείας), ενώ εκ των περιορισμών αυτής έμφαση δόθηκε όχι τόσο στον πρώτο και το δεύτερο (γνωστή θρησκεία, μη προσβολή της δημόσιας τάξης/ των χρηστών ηθών), όσο στον τρίτο (απαγόρευση του προσηλυτισμού)⁶⁰.

Άξιο υπόμνησης είναι το γεγονός ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας κλήθηκε, μέσα στο πρόσφατο παρελθόν, να δώσει λύσεις σε ακανθώδη ερμηνευτικά προβλήματα που ανέκυψαν από τη σύγκρουση του άρθρου 13

---

⁵⁹ Ο εύστοχος αυτός χαρακτηρισμός ανήκει στην **Pollis**, Ελλάδα : Ένα προβληματικό κοσμικό κράτος, in Χριστόπουλου (επιμ.), σελ. 165 επ.

⁶⁰ Βλ. **Μπότση Φ.**, ό.π., σελ. 59.

§ 2 Σ. με άλλες, ισοδύναμες διατάξεις του Συντάγματος, όπως είναι οι διατάξεις των παραγράφων 1 και 2 του άρθρου 24 Σ.

Τέλος, σημειώνουμε ότι η νομολογία δεν είχε την ευκαιρία να ασχοληθεί με την § 3 του άρθρου 13 Σ. (κρατική εποπτεία θρησκευτικών λειτουργιών / ισότητα αυτών έναντι του Κράτους), ενώ και η ενασχόλησή της με την § 5 αυτού (θρησκευτικός όρκος) υπήρξε εντελώς μεμονωμένη (εξετάζεται στο πλαίσιο μίας μόνον απόφασης του ΣτΕ)⁶¹.

Στις πρόσφατες αποφάσεις των Ελληνικών Δικαστηρίων παρατηρούμε αξιόλογη μεταστροφή και μια εντελώς καινούργια αντίληψη γύρω από τα ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας. Η εξέλιξη αυτή στη νομολογία των Ελληνικών Δικαστηρίων θα πρέπει να αποδοθεί σε μεγάλο βαθμό στην επιρροή της σχετικής νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αναφορικά με την *Ελλάδα*, η οποία, όπως είναι γνωστό, σε χρονικό διάστημα μόλις μιας δεκαετίας, μετράει έξι καταδίκες (και δύο δυνητικές καταδίκες που απεφεύχθησαν δια φιλικού διακανονισμού μεταξύ των μερών) για παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ περί ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας (βλέπε παραπάνω υπό Β.ΙΙ και υπό Δ.ΙΙ).

Το μέλλον θα δείξει κατά πόσον τα ανώτατα Δικαστήριά μας είναι έτοιμα να γυρίσουν σελίδα στη νομολογία τους για έναν προοδευτικό εκσυγχρονισμό στο ζήτημα της θρησκείας, όπου απαιτείται αταλάντευτη πολιτική.

Απ' την άλλη πλευρά όμως, όπως έχουμε προαναφέρει ο Προσηλυτισμός απαγορεύεται στην Ελλάδα σύμφωνα με το άρθρο 13 § 2 εδ. γ' Σ. και τιμωρείται ποινικά όχι μόνο όταν γίνεται σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας από ετερόδοξους ή ετερόθρησκους, αλλά και όταν γίνεται σε βάρος οποιασδήποτε άλλης γνωστής θρησκείας. Η επιδίωξη των διαφόρων ετερόδοξων ή ετερόθρησκων όπου έχουν εισέλθει

---

⁶¹ Μπότσης Φ., ό.π., σελ. 59 επ.

στη χώρα μας και με προκάλυμμα την ελευθερία την θρησκευτικής τους συνείδησης, επιδίδονται σε μια ασύστολη και σαφώς παράνομη προσηλυτιστική δραστηριότητα σε βάρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και επιδιώκουν την πλήρη κατάργηση των διατάξεων περί προσηλυτισμού⁶², έτσι ώστε να μπορεί να αφηθεί πλήρης ελευθερία στις κινήσεις τους. Ναι μεν το Σύνταγμα, τα όργανα του Κράτους και οι πολίτες κάθε χώρας οφείλουν να σέβονται **το δικαίωμα του ατόμου να διακηρύσσει και να διαδίδει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις προφορικά, γραπτώς ή δια του τύπου και των ηλεκτρονικών μέσων, ατομικώς ή ομαδικώς ή ακόμη και με δημόσιες συναθροίσεις** (πρβλ και άρθρο 11 Σ.), όμως αυτό το δικαίωμα δεν πρέπει να ασκείται καταχρηστικά και ουσιαστικά κάτω απ' αυτό, να διαπράττεται το αδίκημα του προσηλυτισμού.

Ας σημειωθεί επίσης, ότι παρεμφερής διάταξη προς τη διάταξη του προσηλυτισμού του Ελληνικού Συντάγματος υπάρχει σε όλα τα Συντάγματα των πολιτισμένων κρατών, κι αυτό γιατί το αδίκημα αυτό στρέφεται κατά της ελευθερίας του ατόμου και καταπατά βάνανυσα και απάνθρωπα τα ατομικά του δικαιώματα.

Σ' αυτή λοιπόν την περίπτωση, αυτό που προτείνεται είναι η αντικατάσταση των διατάξεων αυτών στο σύνολό τους (Α.Ν. 1363/38 και Α.Ν. 1672/39) με ένα σύγχρονο νομοθέτημα, το οποίο θα καλύπτει όλα τα σχετικά με τη θρησκευτική ελευθερία ζητήματα και βεβαίως και τα σχετικά με τον προσηλυτισμό, εφ' όσον κριθεί ότι τα αθέμιτα μέσα διεισδύσεως στη θρησκευτική συνείδηση δεν καλύπτονται απ' τον Π.Κ. και τις διατάξεις του περί εκβίασεως (άρ. 385 Π.Κ.) και περί απάτης (άρ. 386 Π.Κ.).

---

⁶² Το περιεχόμενο της έννοιας του προσηλυτισμού δεν προσδιορίζεται στον Π.Κ., αλλά σε δύο προγενέστερα αυτού νομοθετήματα της μεταξικής δικτατορίας. Πρόκειται για το άρθρο 4 § 2 Ν.1363/1938, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 2 του Ν.1672/1939, των οποίων σκοπός τους ήταν ότι απαγόρευε τον προσηλυτισμό κατά της επικρατούσας θρησκείας σύμφωνα με το Σύνταγμα 1911.

Z. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Ελληνική

Ερμηνευτική /

1. **ΚΑΡΡΑΣ Α.**, Κώδικας Ποινικής Δικονομίας, 8^η κριτική έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003.
2. **ΚΑΡΡΑΣ Α.**, Ποινικός Κώδικας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα– Κομοτηνή, 2003.
3. **ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ Ι.**, Αστικός Κώδικας και Εισαγωγικός Νόμος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003.

Βασική /

4. **BENIZEΛΟΣ Ε.**, Σύνταγμα της Ελλάδας 2001, Εκδόσεις ΔΟΛ, 2001.
5. **ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Π.**, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ – Ατομικά Δικαιώματα (τ.Α'), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991.
6. **ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α.**, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ – Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος ΙΙΙ, Ι' Έκδοση, Αθήνα, 2004.
7. **ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Ι.**, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000.
8. **ΜΑΝΕΣΗΣ Α.**, Συνταγματικό Δίκαιο (Ατομικές Ελευθερίες), γ' έκδοση, Εκδοτικός οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982.
9. **ΜΑΥΡΙΑΣ Κ.** και **ΠΑΝΤΕΛΗΣ Α.**, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ Ελληνικά και Ξένα, Τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1996.
10. **ΣΒΩΛΟΣ / ΒΛΑΧΟΣ**, Το Σύνταγμα της Ελλάδος : ερμηνεία, ιστορία, συγκριτικόν δίκαιον (τ.Α : Κράτος και Εκκλησία – Ατομικά Δικαιώματα), Αθήναι, 1954.
11. **ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ.**, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Β' έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002.

12. **ΕλλΔνη 32** (1991).
13. **ΕλλΔνη 42** (2001).
14. **Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου**, έτος ΙΖ΄ 2004 – τεύχος Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.
15. **ΝοΒ** τεύχη ετών 1956, 1978 και 1988.
16. **ΤοΣ 27** (2001).

II. Αγγλική

- African Charter on Human and People' s Rights.
- American Convention on Human Rights.
- Arab Charter on Human Rights.
- Commonwealth of Independent States (CIS) Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms.
- International Covenant on Civil and Political Rights.
- UN Declaration on the Elimination of Discrimination Based on Religion or Belief.

III. Διαδίκτυο

- www.echr.coe.int/Judgements.htm
- www.inter-pares.org

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
<u>A. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ</u>	1
I. Περιεχόμενο	1
II. Επιμέρους δικαιώματα της θρησκευτικής συνείδησης	4
III. Νομική φύση	9
IV. Φορείς. Πεδίο ισχύος	10
V. Περιορισμοί στην άσκηση της θρησκευτικής λατρείας	11
α) Δημόσια τάξη και χρηστά ήθη	12
β) Καθήκοντα έναντι του κράτους και συμμόρφωση στους νόμους	12
γ) Απαγόρευση ασκήσεως προσηλυτισμού	14
<u>B. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ – ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ</u>	16
I. α) 59/56 Α.Π. (ολομέλεια) – Προσηλυτισμός με θύματα ιερείς	16
β) 233/1978 Α.Π. (τμήμα Δ΄) – Γάμος χιλιαστών	16
γ) 2702/1987 Διοικ. Εφ. Αθηνών – Καθολική νηπιαγωγός	17
II. Ελληνική νομολογία και νομολογία του ΕΔΔΑ – Θεσμική Εφαρμογή	17
1) Μίνως Κοκκινάκης κατά Ελλάδος (απόφαση Δικαστηρίου 25/05/1993)	19
2) Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδος (απόφ. της 26/09/1996)	20
<u>Γ. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ</u>	23
I. Ιστορική ανάπτυξη της Διεθνούς προστασίας της θρησκευτικής Ελευθερίας	23

	Σελ.
α) Από το 1648 έως το 1799	23
β) 19 ^{ος} αιώνας έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	23
γ) Μεσοπόλεμος	24
δ) Από το 1941 έως τη σύγχρονη εποχή	24
II. Ελληνικά Συνταγματικά Κείμενα	24
α) Σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα και Συντάγματα Επιδαύρου, Άστρους και Τροιζήνας	24
β) Συντάγματα 1832, 1844 και 1864	25
γ) Συντάγματα 1911, 1925 και 1927	25
δ) Σχέδιο Συντάγματος 1948, Συντάγματα 1952 – 2001	26
<u>Δ. ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ</u>	27
I. Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948)	27
II. Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου [ΕΣΔΑ] (1950)	27
III. Διεθνές Σύμφωνο Κοινωνικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (1966)	28
IV. Αμερικανική Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1969)	28
V. Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών (Η.Ε.) για την εξάλειψη των θρησκευτικών διακρίσεων (1981)	28
VI. Αφρικανικός Καταστατικός Χάρτης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1981)	29
VII. Αραβικός Καταστατικός Χάρτης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1994)	29
VIII. Σύμβαση της Κοινοπολιτείας Ανεξαρτήτων Κρατών (ΚΑΚ) για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τις θεμελιώδεις Ελευθερίες (1195)	29

	Σελ.
<u>Ε. ΘΕΟΙ ΧΩΡΙΣ ... «ΠΡΑΣΙΝΗ ΚΑΡΤΑ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ</u>	30
<u>ΣΤ. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ</u>	32
<u>Ζ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	35

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ, ΤΟΜΕΑΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΘΕΜΑ:

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Υπεύθυνος Καθηγητής: ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια: ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΖΕΛΗ

A.M.: 1340199900826

ΑΘΗΝΑ 2005